

Elia en Elisa in Nazaret

De verwijzingen naar Elia en Elisa in Lucas 4,16-30

Bachelor-eindwerkstuk (GG-VBT100)
aangeboden aan:
prof. dr. A.B. Merz

Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Godgeleerdheid
Universiteit Utrecht

M.H. Bil
studentnummer 3287238
16 juli 2011

Inhoudsopgave

Inleiding	3
I. Lucas 4,16-30	4
1. Werkvertaling	4
2. Afbakening en context	6
3. Structuuranalyse	6
4. Redactie-kritische analyse	8
II. Verwijzingen naar Elia en Elisa	11
1. Elia en Elisa in het Oude Testament	11
2. Elia en Elisa in Lucas	12
3. Elia en Elisa en het citaat uit Jesaja	16
Conclusie	18
Literatuurlijst	20

Inleiding

De aanleiding om onderzoek te doen naar het verhaal over Jezus' optreden in de synagoge van Nazaret, zoals beschreven in Lucas 4,16-30, is een preek die ik enkele jaren geleden hierover hoorde. De centrale vraag in deze preek luidde: wat is er toch gebeurd in de synagoge van Nazaret? De aanwezigen lijken namelijk in eerste instantie zeer positief te reageren op Jezus' eerste preek, maar na verloop van tijd slaat de stemming om. Uiteindelijk willen ze Jezus zelfs van de steilte van de berg storten. Deze verandering in de reactie van de toehoorders is één van de elementen uit dit verhaal dat een exegetisch onderzoek waard is. In de literatuur wordt hier dan ook ruim aandacht aan besteed.

Het vak exegese Nieuwe Testament II deed mij een ander element van het verhaal ontdekken. Centraal stonden de wonderen van Jezus zoals beschreven in de synoptische evangeliën alsmede de wondertraditie in de oudheid. Als onderdeel van de joodse wondertraditie zijn de wonderen van Elia en Elisa, zoals beschreven in het Oude Testament, aan de orde geweest.¹ Daarbij viel op dat het type wonderen (genezing, opwekking uit de dood en natuurwonder) dat Elia en Elisa verrichtten, opvallende overeenkomsten toont met de wonderen van Jezus. Diverse malen zijn verbanden gelegd tussen de wonderen van Elia en Elisa uit het Oude Testament en de wonderen van Jezus uit de synopsis.² Na deze ontdekking las ik het verhaal uit Lucas 4,16-30 nogmaals en constateerde dat Jezus hierin letterlijk verwijst naar Elia en Elisa. Dit wekte mijn interesse om de betekenis van deze verwijzingen naar Elia en Elisa nader te onderzoeken.

De vraagstelling bij dit onderzoek luidt: wat is de betekenis van de verwijzingen naar Elia en Elisa in Lucas 4,25-27 gezien vanuit het de rol die Elia en Elisa spelen in het Oude Testament, in het evangelie van Lucas en meer in het bijzonder in het door Jezus genoemde citaat uit Jesaja (Luc. 4,18-19)?

Alvorens genoemde vraag te kunnen beantwoorden, is het van belang diverse aspecten van de gehele perikoop van Lucas 4,16-30 te belichten. In deel I wordt na de door mij opgestelde werkvertaling dan ook kort ingegaan op de afbakening en context van Lucas 4,16-30. Tevens wordt een beknopte structuur- en redactiekritische analyse gegeven. De verwijzingen naar Elia en Elisa staan centraal in deel II. Hierbij wordt eerst aandacht besteed aan de Oud-Testamentische Elia- en Elisa-verhalen waarnaar wordt verwezen in Lucas 4,25-27. Vervolgens komt de rol van Elia en Elisa in het Lucas-evangelie aan de orde. Daarna wordt het verband tussen Elia en Elisa en het citaat uit de profetie van Jesaja (Lucas 4,18-19) uiteengezet.

¹ G. Barbaglio, 'Jesus: a Healer in a World of Healers – Part 1', *Cibertheologia – Journal of Theology & Culture*, Ano II, n. 10, 26-27.

² Bijv. in G. Theissen & A. Merz, *The historical Jesus; a comprehensive guide*, Minneapolis: Fortress Press, 1998, 283, 293, 294.

I. Lucas 4,16-30

1. Werkvertaling

De door mij opgestelde werkvertaling van Lucas 4,16-30 luidt als volgt:

16. En hij kwam te Nazaret³, waar hij was opgegroeid, en ging volgens zijn gewoonte⁴ op de dag van de sabbat naar de synagoge en stond op om te lezen.

17. En aan hem werd een boekrol van de profeet Jesaja overhandigd en toen hij de boekrol ontrolde⁵ had, vond hij de plaats waar was geschreven⁶:

*18. De geest van de Heer was op mij,
omdat hij mij gezalfd heeft.
Om aan armen het evangelie te verkondigen,⁷ heeft hij mij gezonden⁸:
om aan gevangenen vrijlating bekend te maken
en aan blinden herstel van zicht;
om onderdrukten heen te zenden in vrijheid;
19. om uit te roepen een jaar van welbehagen van de Heer.*

20. En nadat hij de boekrol opgerold had en teruggegeven had aan de dienaar, ging hij zitten en de ogen van allen in de synagoge waren gericht⁹ op hem.

21. En hij begon tot hen te zeggen: “Heden is dit schriftgedeelte in uw oren vervuld”.

22. En allen betuigden hun instemming aan¹⁰ hem¹¹ en verwonderden¹² zich over de woorden van genade die voortkwamen uit zijn mond en zeiden: “Is dit niet de zoon van Jozef?”

³ Hier is het woord ‘Ναζαρά’ gebruikt (zo ook in Mt 4,13), terwijl op andere plaatsen het woord ‘Ναζαρεθ’ is gehanteerd (Lucas 1,26; 2,4.39.51).

⁴ Letterlijk: ‘het gewoon zijn van hem’ → zijn gewoonte.

⁵ Aorist actief adverbiaal deelwoord, bijzin van tijd. In enkele handschriften staat ‘ανοιξας’ (geopend).

⁶ Perfectum passief deelwoord.

⁷ De Griekse tekst laat in het midden of de woorden ‘ευαγγελισσασθαι πτωχοις’ horen bij het voorgaande ‘εχρισεν με’ of bij het daaropvolgende ‘απεσταλκεν με’. In de vertaling is ervoor gekozen de tekst van de LXX te volgen en de woorden te betrekken op het daaropvolgende. Deze keuze hangt samen met het feit dat de profeten in het Oude Testament met de ‘armen’ niet in de eerste plaats de proletariërs bedoelen. De tegenstelling arm-rijk is veelmeer een verschil in mentaliteit (J.T. Nielsen, *Evangelie naar Lucas*, Nijkerk: G.F. Callenbach B.V., 1979, 135). De gevangenen, blinden en onderdrukten vallen zo bezien allemaal binnen de categorie ‘armen’.

⁸ In enkele handschriften is toegevoegd ‘om te genezen degenen die gebroken van hart zijn’, zoals ook in Jesaja 61,1 is vermeld.

⁹ Participium presens. De eigenlijke betekenis is ‘strak kijken naar’ of ‘gespannen gericht zijn op’. Het is een veel gebruikt werkwoord door Lucas (bijv. Lucas 22,56; Hand 1,10; 3,4,12).

¹⁰ Imperfectum: durende of herhaalde handeling in verleden tijd. Het werkwoord ‘μαρτυρω’ heeft diverse betekenissen. Een mogelijke betekenis is ‘getuigen over’. Een andere mogelijke betekenis is ‘instemming betuigen met’. In het eerste geval heeft het werkwoord een meer proclamatief karakter, zoals alle vier karakteristieke begrippen (verkondiging, leer, belijden en getuige zijn) uit het oudste christendom (Nielsen, *Evangelie naar Lucas*, 137). In de literatuur wordt door sommigen (bijv. J. Jeremias, *Jesus Promise to the Nations*, SBT 24, Naperville: Allenson, 1958, 44-46) het werkwoord in afwijking van de normale betekenis vertaald als ‘getuigen tegen’. Dit is in theorie mogelijk aangezien ‘αυτω’ een dativus incommodi is. Ook wordt wel beargumenteerd dat deze negatieve betekenis zou aansluiten bij de Hebreeuwse en Aramese herkomst van het werkwoord. Wanneer het eerstvolgende werkwoord ‘θαυμαζω’ wordt vertaald met ‘verbazen’ (in plaats van ‘verwonderen’), betekent de negatieve uitleg dat de toehoorders van begin af aan afwijzend reageren op de woorden van Jezus. De spanning tussen vers 22 en de verzen 28-29 wordt namelijk dan opgeheven. Dat de reactie van meet van af negatief is, zou zijn te verklaren doordat Jezus in zijn citaat uit Jesaja 61,2 de woorden ‘de dag van Gods wraak’ weglaat. Mij komt deze negatieve uitleg niet overtuigend over. Gezien het feit dat de negatieve betekenis afwijkt van de normale betekenis en de mogelijkheid dat de verzen 23-27 verandering brengen in de reactie van de toehoorders, ligt het voor de hand om voor de gangbare positieve betekenis van het werkwoord te kiezen (J. van Bruggen, *Lucas; het evangelie als voorgeschiedenis*, Kampen: Kok, 1996, 124-125; J.A. Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, New York: Doubleday, 1981, 534; J.B. Green, *The Gospel of Luke*,

23. En hij zei tot hen: “Ongetwijfeld zult u dit spreekwoord mij voorhouden: ‘geneesheer, genees uzelf’. Zoveel als wij gehoord hebben dat in Kafarnaüm gebeurd is, doe¹³ dat ook hier in uw vaderstad¹⁴”.

24. En hij zei: “Voorwaar ik zeg u dat geen profeet heil brengt is in zijn vaderstad¹⁵”.

25. Maar ik zeg u naar waarheid:

er waren veel weduwen
in de dagen van Elia in Israël
toen de hemel drie jaren en zes maanden gesloten was,
zodat er een grote hongersnood ontstond in het gehele
land.

26. En tot geen van hen werd Elia gezonden¹⁶
behalve naar een weduwe¹⁷ in Sarepta bij Sidon.¹⁸

27. En er waren veel melaatsen
in Israël ten tijde van de profeet Elisa
en geen van hen werd gereinigd¹⁹
behalve Naäman de Syriër”.

28. En allen in de synagoge werden vervuld met woede toen zij dit hoorden.

29. Zij stonden op en wierpen hem de stad uit en voerden hem tot aan de rand van de berg waarop hun stad gebouwd was, om hem van de steilte te storten.

30. Maar hij drong dwars door hun midden door en vervolgde zijn weg²⁰.

Grand-Rapids: Eerdmans, 1997, 214-215; D. Hill, ‘The Rejection of Jesus at Nazareth’, *Novum Testamentum*, vol. 13, fasc. 3 (1971), 164-165).

¹¹ ‘αὐτῷ’ kan naast mannelijk (‘hem’) ook onzijdig (‘het’) zijn (Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 534).

¹² Het werkwoord kan zowel ‘verbazen’ (in combinatie met kritiek of twijfel) als ‘verwonderen’ (in combinatie met onverwachte vreugde) betekenen. Gezien de context ligt de tweede betekenis mijns inziens meer voor de hand. De genaderijke woorden van Jezus zijn namelijk het object van het werkwoord en ook het voorgaande werkwoord duidt op een positieve reactie.

¹³ Imperativus aoristus: om het directe van het doen te benadrukken.

¹⁴ Een andere mogelijke vertaling is ‘vaderland’. Gezien de verwijzingen naar Elia en Elisa (vs 25-27) waar de tegenstelling Israel en buitenland centraal staat, is er sprake van een dubbelzinnigheid. In eerste instantie gaat het duidelijk om de vaderstad Kafarnaüm, maar zeker in vers 24 kan ook het vaderland Israel bedoeld zijn.

¹⁵ Het door Lucas gebruikte woord ‘ἔεκτος’ (welkom/aangenaam) verschilt van het woord dat Marcus en Matteüs gebruiken, namelijk ‘ἀτιμος’ (niet geëerd). Het woord ‘ἔεκτος’ komt in het Nieuwe Testament diverse malen voor (o.a. Luc. 4,19 en 24, Hand. 10,35). In de Septuaginta komt het woord maar liefst 32 maal voor, veelal als vertaling van het Hebreeuwse woord dat ‘welbehagen, genade, gunst’ betekent. Mulder (H. Mulder, *Lucas: een praktische bijbelverklaring*, deel I, Kampen: Kok, 1985, 73-74) en Koet (*Five Studies on Interpretation of Scripture in Luke-Acts*, Leuven: Uitgeverij Peeters, 1989, 42-44) wijzen erop dat het woord in de Septuaginta een meer actieve betekenis heeft en veel gebruikt wordt in verband met de offers. Een offer was aangenaam voor God, indien het voldeed aan bepaalde voorwaarden. Toegepast op mensen kan gezegd worden: een mens die aangenaam is voor God, is tegelijkertijd bron van heil en zegen. Het door Jezus gebezigde spreekwoord kan zo bezien heel goed vertaald worden met ‘geen profeet brengt heil in zijn vaderstad’. Het woord ‘ἔεκτος’ wordt dan vertaald zoals ook in vers 19 (‘jaar van welbehagen van de Heer’).

¹⁶ Aoristus passief om aan te duiden dat het God was die dit deed.

¹⁷ Letterlijk: een vrouw die weduwe was.

¹⁸ Letterlijk: Sarepta van de Sidoniërs. Sarepta was een Fenicische stad gelegen aan de kust tussen Tyrus en Sidon (Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 538).

¹⁹ Aoristus passief om aan te duiden dat het God was die dit deed.

²⁰ Een veel voorkomend werkwoord in Lucas (bijv. 9,51 en 13,22). Er wil mee gezegd zijn dat Jezus een weg aflegt met een specifieke bestemming, namelijk Jeruzalem (Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 539).

2. Afbakening en context

Object van studie is de tekst uit Lucas 4,16-30. Deze tekst vormt mijns inziens een afgebakend geheel aangezien het precies deze verzen zijn die het optreden van Jezus op een sabbat in Nazaret beschrijven. Er is derhalve sprake van een eenheid in tijd (sabbat), plaats (Nazaret) en handeling (de interactie tussen Jezus en de toehoorders). Ook de aanwezige inclusie (vs 16: Jezus komt in Nazaret; vs 30: Jezus vertrekt uit Nazaret) pleit ervoor de verzen 16-30 als een tekstuele eenheid aan te merken.

Dit neemt evenwel niet weg dat de verzen 16-30 in nauw verband met de voorgaande en daaropvolgende verzen gelezen moeten worden. Ten eerste zijn de verzen 16-30 te beschouwen als een concreet voorbeeld van hetgeen in de verzen 14-15 is vermeld. In de laatstgenoemde verzen, die als inleiding of samenvatting van Jezus' optreden kunnen worden gezien, is namelijk melding gemaakt van het feit dat Jezus in Galilea optrad als leraar in de synagogen. Het optreden van Jezus in de synagoge van Nazaret is een voorbeeld hiervan.

De verzen 16-30 zijn ook onlosmakelijk verbonden met het geheel van de verzen 14-44. Naast het optreden van Jezus in Nazaret, zijn in dit gedeelte nog meer illustraties van Jezus' optreden in Galilea beschreven, namelijk in de verzen 31-36 (Jezus' prediking en exorcisme in Kafarnaüm) en 38-41 (genezing van Petrus' schoonmoeder en vele anderen). De verzen 42-44 sluiten het gedeelte af doordat Jezus hierin aankondigt ook andere steden te moeten bezoeken en vervolgens ook daadwerkelijk naar Judea gaat. De verzen 14-15 en 42-44 vormen derhalve een inclusie rond de verzen 16-41.

Tenslotte kunnen de verzen 16-30 niet los gezien worden van de voorgaande hoofdstukken van Lucas. Vooral het verband met het gedeelte van Lucas 3,21 tot Lucas 4,14 is opmerkelijk vanwege de thematiek die in beide delen ter sprake komt. Zo speelt de Heilige Geest een niet onbelangrijke rol.²¹ Ook de vraag over Jezus' identiteit is een terugkerend onderwerp.²² Verder komt de aard van Jezus' missie op diverse manieren ter sprake.²³

3. Structuuranalyse

Wat de structuur van de tekst betreft, valt op te merken dat de pericoop bestaat uit een afwisseling tussen actie en reactie. Telkens is Jezus aan het woord (vs 16b-20a, 21, 23-28) en vervolgens reageren de toehoorders in de synagoge van Nazaret hierop (vs 20b, 22, 29).²⁴ In de reactie van de toehoorders is een climax op te merken. In het begin zijn de toehoorders zeer benieuwd naar Jezus uitleg van de profetie (vs 20b). De eerste reactie op deze uitleg is ook positief (vs 22), hoewel men zich wel afvraagt hoe het mogelijk is dat de zoon van Jozef zulke woorden spreekt. Vervolgens geeft Jezus de verwachting van de toehoorders weer (vs 23), namelijk dat Jezus eerst maar eens wonderen in zijn vaderstad

²¹ De Heilige Geest daalt als duif op Jezus neer na zijn doop (3,22). Jezus gaat vervuld met de Heilige Geest de woestijn in (4,1) en keert in de kracht van de Heilige Geest naar Galilea terug (4,14). In de synagoge van Nazaret stelt Jezus via de profetie uit Jesaja dat de geest van God op hem rust (4,18).

²² Is Jezus de zoon van Jozef (4,22) of de zoon van God (3,22; 3,23-38; 4,3; 4,9; 4,41)? Jezus beschouwt zichzelf als de gezalfde uit de profetie van Jesaja. De toehoorders in de synagogen (4,23; 4,32; 4,36) en de demonen (4,34; 4,41) kennen Jezus op een bepaalde wijze wel gezegd toe, maar erkennen Jezus veelal niet als de zoon van God.

²³ Green (*The Gospel of Luke*, 204) wijst in dit verband ondermeer op de combinatie van onderwijs/prediking (4,15; 4,16-21; 4,31; 4,43-44) en wonderen (4,16-21; 4,33-36; 4,38-41) alsmede de relevantie van de reactie op Jezus' optreden, hetzij positief (4,15; 4,39; 4,42) hetzij negatief (4,28) hetzij verbazingwekkend (4,22; 4,32; 4,36).

²⁴ Er valt wat voor te zeggen om vers 23 als een reactie van de toehoorders te beschouwen, aangezien Jezus in dit vers eigenlijk de verwachting die onder de toehoorders leeft onder woorden brengt en vervolgens in vers 24 hierop reageert.

moet verrichten. Na Jezus' reactie hierop (vs 24-27) zijn de toehoorders woedend (vs 28) en van plan Jezus van de steilte te werpen (vs 29). De reactie van de toehoorders verandert derhalve van positief naar ronduit vijandig. Niettemin is dit niet het einde van het verhaal. Jezus blijkt namelijk in staat door de vijandige menigte heen te breken en vervolgt zijn weg (vs 30).

Binnen het verhaal zijn nog een aantal patronen aanwezig. Ten eerste is er binnen de verzen 16-20 sprake van een concentrisch patroon:

- A Jezus staat op (om te lezen)
- B aan Jezus wordt een boekrol gegeven
- C Jezus ontrolt de boekrol
 (citaat uit Jesaja)²⁵
- C' Jezus rolt de boekrol op
- B' Jezus geeft de boekrol terug aan de dienaar
- A' Jezus gaat zitten

Opvallend hierbij is dat van het gegeven dat Jezus opstaat om te lezen (vs 16) geen parallel aanwezig is. Wellicht dat deze parallel bewust is weggelaten om bij de lezer een bepaalde verwachting te wekken, zoals ook bij aanwezigen in de synagoge die met een gespannen blik hun ogen op Jezus gericht hebben (vs 20b).²⁶

Verder is binnen de verwijzingen van Jezus naar Elia en Elisa een parallellisme te ontdekken (vs 25-27):

- A Er waren veel weduwen
- B in de dagen van Elia in Israël
 toen de hemel drie jaren en zes maanden gesloten was,
 zodat er een grote hongersnood ontstond in het gehele
 land,
- C en tot geen van hen werd Elia gezonden
- D behalve naar een weduwe in Sarepta bij Sidon.
- A' En er waren veel melaatsen
- B' in Israël ten tijde van de profeet Elisa
- C' en geen van hen werd gereinigd
- D' behalve Naäman de Syriër.

Door dit parallellisme vallen een aantal zaken extra op, namelijk de grote nood van het volk Israël ('veel weduwen' en 'veel melaatsen'), het goddelijk mandaat van Elia ('gezonden') en Elisa ('profeet') en het uitzonderlijke karakter van het feit dat door Elia en Elisa hulp is geboden aan de weduwe in Sarepta respectievelijk Naäman de Syriër.²⁷ Het deel over de gesloten hemel en de hongersnood in Israël heeft geen parallel.²⁸

²⁵ Wat de structuur van het citaat uit Jesaja verwijs ik korthedshalve naar de werkvertaling.

²⁶ Green, *The Gospel of Luke*, 209; B.J. Koet, *Five Studies*, 28.

²⁷ Green, *The Gospel of Luke*, 218.

²⁸ Volgens Crockett (L.C. Crockett, 'Luke 4:25-27 and Jewish-Gentile Relations in Luke-Acts', *Journal of Biblical Literature*, vol. 88, no. 2 (1969), 177-183) is het deel van vers 25 over de hongersnood waarvan ten tijde van Elia 'in het gehele land' sprake was, een parallel met Hand. 11,28 waar sprake is van een hongersnood 'in de gehele wereld'. Ook op grond van andere overeenkomsten tussen Lucas 4,25-27, de Elia en Elisa-verhalen en Hand. 10-11 komt Crockett tot de conclusie dat Lucas 4,25-27 een programmatische aankondiging is van de vervulling van de Oud-Testamentische profetieën van Elia en Elisa. Lucas 7 is de vervulling vóór de opstanding en in Hand. 10-11 is de vervulling na de opstanding beschreven, aldus Crockett.

4. Redactie-kritische analyse

Overeenkomsten met Mc en Mt

Het verhaal over het optreden van Jezus in de synagoge van Nazaret is behalve in het evangelie van Lucas ook te vinden de evangeliën van Marcus (6,1-6a) en Matteüs (13,54-58). Naast een aantal opvallende verschillen zijn er diverse overeenkomsten tussen de verhalen in de drie evangeliën. In alle verhalen wordt beschreven dat Jezus de synagoge in zijn vaderstad bezoekt (vs 16) en wordt de reactie van de synagogebezoekers in grote lijnen hetzelfde weergegeven. Op zijn onderwijs wordt in beginsel positief gereageerd, maar na verloop van tijd slaat de stemming om (vs 22). De toehoorders herinneren Jezus aan zijn afkomst. Jezus noemt vervolgens een spreekwoord over de profeet die niet geëerd wordt (Mc, Mt) of geen heil brengt (vs 24) in zijn vaderstad. In Marcus en Matteüs wordt nog vermeld dat Jezus in Nazaret geen tekenen deed vanwege het ongeloof van de toehoorders. In Lucas wordt hiervan niet expliciet melding gemaakt, maar het is mogelijk wel verondersteld wanneer de aanwezigen Jezus vragen om te doen wat hij ook in Kafarnaüm deed (vs 23).

Gezien de sterke overeenkomsten tussen de verhalen in de drie evangeliën is het waarschijnlijk dat Matteüs en Lucas het verhaal van Marcus hebben overgenomen.²⁹ Wat Lucas betreft, betekent dit dat de verzen 16, 22 en 24 grotendeels afkomstig zijn uit Marcus.³⁰ De diverse verschillen duiden op bewerkingen van de hand van Lucas, waarbij hij mogelijk nog andere bronnen heeft gebruikt. Binnen de literatuur is hier overigens geen overeenstemming over bereikt. Er zijn theologen die menen dat het gehele Lucas-verhaal afkomstig is uit andere bronnen dan Marcus en dat de overeenkomsten met Marcus slechts op toeval duiden.³¹ Mijns inziens zijn de argumenten voor deze opvatting wat ver gezocht en zijn de overeenkomsten tussen Lucas en Marcus zo opvallend, dat beter gekozen kan worden voor de stelling dat Lucas het Marcus-verhaal heeft gebruikt en bewerkt.³²

Verschillen met Mc en Mt

Wat de verschillen betreft, valt meteen op dat het verhaal in het evangelie van Lucas aanzienlijk langer is dan het verhaal in de andere evangeliën. Terwijl de beschrijvingen van Marcus en Matteüs vrij summier zijn, is de versie die Lucas heeft achtergelaten heel uitgebreid. Opvallende uitbreidingen betreffen het voorlezen van Jezus uit de boekrol van de profeet Jesaja (vs 17-21), het spreekwoord 'geneesheer, genees uzelf' (vs 23) en de verwijzingen naar Elia en Elisa (vs 25-27).

²⁹ Uitgaande van de vier-bronnentheorie waarin ondermeer gesteld wordt dat het evangelie van Marcus als eerste is geschreven en is gebruikt als bron door Matteüs en Lukas (B.D. Ehrman, *The New Testament; a Historical Introduction tot the Early Christian Writers*, Oxford: Oxford University Press, 2004, 83-91).

³⁰ Bultmann beschouwt het verhaal van Marcus als een zogenaamde biografisch apoftegma, d.w.z. een kort verhaal opgebouwd rond een belevens of een voorval uit het leven van Jezus en eindigend op een kernachtig woord van Jezus (F. van Segbroeck, *Het Nieuwe Testament leren lezen*, Leuven: Uitgeverij Acco, 2005, 130). Het kernachtige woord van Jezus is dan het spreekwoord dat geen profeet heil brengt is in zijn vaderstad (Mc 6,4; L 4,24). Dit spreekwoord is volgens Bultmann een algemeen gangbare Griekse wijsheidsspreuk (Pap. Oxyrhynchus I, 29-35) die aan Jezus is toegeschreven. Het spreekwoord is vervolgens in een verhaal omgezet (Mc 6,3d-6a) en met een ander verhaal (Mc 6,1-3c) gecombineerd tot een biografische apoftegma, 'dat de ervaring van onwil en ongeloof, opgedaan door christelijke missionarissen, terugprojecteert in het leven van Jezus' (S.J. Noorda, *Historia Vitae Magistra; een beoordeling van de geschiedenis van de uitleg van Lucas 4,16-30 als bijdrage aan de hermeneutische discussie*, Amsterdam: VU Uitgeverij, 1989, 124).

³¹ Zo heeft H. Schürmann beweerd dat er sprake is geweest van twee parallele tradities van Jezus' optreden in Nazaret. De eerste traditie is bewaard gebleven in Marcus (en Matteüs). De laatste is een in een Q-omgeving tot stand gekomen combinatie van een basisverhaal en een aantal uitbreidingen. Lucas heeft gebruik gemaakt van de laatste versie, terwijl Matteüs gekozen heeft voor de Marcus-versie (S.J. Noorda, *Historia Vitae Magistra*, 127).

³² Zo ook Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 527.

De woorden 'geneesheer, genees u zelf' (vs 23) zijn, weliswaar met kleine nuanceringsen, ook terug te vinden in diverse oude literaire geschriften.³³ In de Griekse literatuur heeft bijvoorbeeld Euripides (± 485-406 BC) gezegd: 'een geneesheer voor anderen, maar zelf heeft hij open wonden'.³⁴ In latere rabbijnse literatuur komt het spreekwoord 'geneesheer, genees uw eigen kreupelheid' voor.³⁵ De door Lucas gebezigde woorden zijn derhalve een algemeen bekend spreekwoord geweest.

Over de herkomst van de verwijzingen naar Elia en Elisa (vs 25-27) wordt in de literatuur verschillend gedacht. Sommigen stellen dat er gezien het ontbreken een sterk verband met de voorgaande verzen sprake is van een tweetal tradities.³⁶ Bultmann is de opvatting toegedaan dat de verzen 25-27 een Aramees traditiefragment over de tegenstelling tussen Israël en de heidenen betreft.³⁷ In deel II zal worden uiteengezet dat parallelle verhalen over Elia en Elisa meerdere malen voorkomen in Lucas. Dit maakt het mijns inziens waarschijnlijk dat Lucas zelf ervoor gekozen heeft ook de hier genoemde Oud-Testamentische verhalen over Elia en Elisa te verwerken in zijn evangelie.

Dan is er nog het voorlezen van Jezus uit de profetie van Jesaja (vs 16c-20). Aangezien de aangehaalde verzen uit Jesaja 61,1-2 en 58,6 ook weerklinken in Lucas 7,22 en Matteüs 11,4-6 is het goed mogelijk dat Lucas de bron Q heeft gebruikt.³⁸ De verzen rondom het citaat zijn waarschijnlijk door Lucas geredigeerd.

Plaats van het verhaal in het evangelie

Een ander opmerkelijk verschil tussen Lucas enerzijds en Marcus en Matteüs anderzijds betreft de plaats van het verhaal binnen het evangelie.

In Marcus wordt als eerste Jezus' optreden in Kafarnaüm (1, 21-28; 2,1-12) beschreven en vervolgens nog andere gebeurtenissen die zich voornamelijk in Galilea afspeelden. Pas daarna volgt het verhaal over Jezus' optreden in de synagoge van Nazaret (6,1-6). Ook in Matteüs gaan diverse wonderen, waaronder in Kafarnaüm (9,1-9), en gelijkenissen aan het verhaal over Jezus' optreden in de synagoge van Nazaret (13,54-58) vooraf.

In Lucas staat het verhaal vooraan in het evangelie, direct na de verzoeking in de woestijn (vs 1-13). Na een korte algemene beschrijving van Jezus' optreden in Galilea (vs 14-15) volgt als eerste het verhaal over Jezus' optreden in Nazaret. De toehoorders in het Lucas-evangelie weten echter wel dat Jezus reeds wonderen heeft verricht in Kafarnaüm, aangezien zij Jezus vragen om de wonderen die hij in Kafarnaüm heeft gedaan ook in Nazaret te verrichten (vs 23). Hiermee geeft Lucas aan dat Jezus eerst in Kafarnaüm is geweest alvorens hij in Nazaret komt.

Over de oorzaak van de verschillende plaatsing van het verhaal binnen het evangelie wordt verschillend gedacht. Voorop staat dat er geen sprake kan zijn van onjuistheid of onnauwkeurigheid in Lucas, aangezien Lucas zelf aangeeft bekend te zijn met het feit dat Jezus' optreden in Nazaret niet aan het begin van Jezus' missie heeft plaatsgevonden (vs 23).

³³ Nolland (J. Nolland, 'Classical and Rabbinic Parallels to "Physician, Heal Yourself" (Lk. IV,23)', *Novum Testamentum*, vol. 21, fasc. 3 (1979), 193-209) bespreekt diverse voorbeelden uit de Griekse en rabbijnse literatuur en stelt dat er sprake is van een ontwikkeling van de spreuk van Euripides naar het spreekwoord uit Lucas 4,23.

³⁴ Euripides *Frag.* 1086, zoals vermeld door Fitzmyer (*The Gospel According to Luke*, 535).

³⁵ *Genesis Rabbah* 23 [15C], zoals vermeld door Fitzmyer (*The Gospel According to Luke*, 535).

³⁶ Fitzmyer (*The Gospel According to Luke*, 528-529) spreekt van een 'fulfillment story' en een 'rejection-story'. De climax in de reacties van de toehoorders op Jezus' optreden duidt volgens Fitzmyer weliswaar op een kunstige compositie van Lucas, maar de verschillen in de reacties en het ontbreken van duidelijke verbanden tussen de verschillende verzen wijzen erop dat er sprake is van samenvoeging van een tweetal tradities. De herhaling van het 'voorwaarde' in de verzen 24 en 25 bevestigt dit, aldus Fitzmyer.

³⁷ S.J. Noorda, *Historia Vitae Magistra*, 123.

³⁸ F. Bovon, *Das Evangelium nach Lukas*, Zürich: Benziner Verlag, 1989, 207.

Door sommigen wordt wel gesteld dat Jezus twee keer in de synagoge van Nazaret heeft gesproken. Zijn eerste optreden is dan beschreven door Lucas, terwijl de tweede keer is vastgelegd door Marcus en Matteüs.³⁹ Mij lijkt dit echter gezien de opmerkelijke overeenkomsten tussen de verhalen van Lucas enerzijds en Marcus en Matteüs anderzijds niet waarschijnlijk.⁴⁰

Gezien de opvallende overeenkomsten lijkt het een bewuste keuze van Lucas te zijn geweest om het optreden van Jezus in de synagoge van Nazaret als inzet van Jezus' werk te gebruiken. Ondanks het feit dat Jezus zijn missie is begonnen in Kafarnaüm, staat het optreden in Nazaret voorop. Daarmee krijgt het verhaal de trekken van een program. Zoals het in Nazaret eraan toe gaat, zal het in grote lijnen gaan tijdens Jezus' hele optreden op aarde.⁴¹

³⁹ Zie bijv. J. van Bruggen, *Christus op aarde*, Kampen; Kok 1987, 137-138.

⁴⁰ Mulder (*Lucas*, 72) stelt dat het niet waarschijnlijk is dat Jezus na de eerste felle botsing later nog eens Nazaret heeft bezocht, 'alsof er niets aan de hand was geweest'.

⁴¹ Fitzmyer (*The Gospel According to Luke*, 529) wijst in dit verband erop dat Jezus' onderwijs vervulling van het Oude Testament is, namelijk de kerygmatische aankondiging dat zoals Jezus in Lucas 4,16-30 door zijn stadsgenoten is verworpen, hij gedurende zijn optreden in de nabije toekomst door velen verworpen zal worden. Mulder (*Lucas*, 72-73) merkt op dat Lucas op diverse elementen uit het verhaal in Lucas 4,16-30 ook later de nadruk legt, bijvoorbeeld op het feit dat Jezus' optreden eerst verbazing en verwondering oogst, maar uiteindelijk leidt tot een afwijzing.

II. Verwijzingen naar Elia en Elisa

In Lucas 4,16-30 is Jezus' verwijzing naar Elia en Elisa een reactie op het verzoek van de toehoorders 'geneesheer, genees uzelf'. Na het voorlezen uit de profetie van Jesaja en Jezus' toelichting hierbij, reageren de aanwezigen eerst positief. Jezus' woorden zien zij als positief nieuws voor henzelf. Jezus is namelijk één van hen, aangezien hij afkomstig is uit hun eigen stad. Hun verwachting is dan ook dat zij wel als eerste profijt zullen hebben van zijn optreden. Jezus raadt hun gedachten en citeert het spreekwoord 'geneesheer, genees uzelf'. De betekenis van dit spreekwoord wordt door de tekst zelf aangereikt, namelijk 'zoveel als wij gehoord hebben dat in Kafarnaüm gebeurd is, doe dat ook hier in uw vaderstad'. Jezus begint zijn reactie met het opnieuw noemen van een spreekwoord: 'geen profeet brengt heil in zijn vaderstad'. Hij verwijt hier de inwoners van Nazaret geen ongastvrijheid, maar geeft aan dat een profeet niet gekomen is voor het heil van zijn eigen stad.⁴² In het verlengde hiervan verwijst Jezus naar Elia en Elisa.

Om de betekenis van deze verwijzingen te achterhalen, moeten allereerst de Oud-Testamentische verhalen waaraan wordt gerefereerd alsmede de rol van Elia en Elisa in deze verhalen besproken worden (hoofdstuk 1). Vervolgens wordt de betekenis van Elia en Elisa in het gehele Lucas-evangelie besproken (hoofdstuk 2). Tenslotte wordt aandacht besteed aan de rol van Elia en Elisa in het citaat uit de profetie van Jesaja dat Jezus noemt in de synagoge van Nazareth (hoofdstuk 3).

1. Elia en Elisa in het Oude Testament

Elia en de weduwe in Sarefat

In Lucas 4,25-26 wordt over Elia vermeld dat hij tijdens een hongersnood als gevolg van een drieënhalf jaar durende droogte, slechts is gezonden naar een weduwe in Sarepta bij Sidon ondanks het feit dat er veel weduwen in Israël waren. Dit is een verwijzing naar 1 Koningen 17,1-24. Daarin wordt beschreven dat de profeet Elia tijdens een droogte van drie jaar⁴³ een weduwe in Sarefat⁴⁴ bij Sidon bezoekt. Dit bezoek vindt plaats onder de regering van Achab, de koning van Israël. Over Achab wordt in 1 Koningen vermeld dat hij meer kwaad deed in de ogen van de HEER deed dan zijn voorgangers (1 Kon 16,30). Het is in zijn tijd dat er zelfs kinderoffers worden gebracht (1 Kon. 16,34). Achabs koningschap blinkt uit in de ontkenning van het feit dat de HEER koning is in Israël. Dan komt Elia op het toneel en zegt tegen Achab: 'Zo waar de HEER, de God van Israël, leeft, in wiens dienst ik sta, er zal deze jaren geen dauw of regen zijn, tenzij dan op mijn woord' (1 Kon. 17,1). Elia vertrekt naar de beek Kerit (1 Kon. 17,2-6). Wanneer de beek is droog gevallen, wordt hij door de HEER naar Sarefat in Sidon gestuurd. Daar heeft de HEER een weduwe opgedragen Elia van eten te voorzien. Als landgenoot van Achabs vrouw Izebel die ervoor zorgde dat Baäl in Israël werd vereerd (1 Kon. 16,31), laat deze weduwe blijken de levende God te kennen (1 Kon. 17,12). Tijdens het bezoek van Elia aan de weduwe vinden een tweetal wonderen plaats. Ten eerste raken het meel in de pot en de olie in de kruik, ondanks de zeer kleine hoeveelheid, niet op (1 Kon. 17, 10-16). Enige tijd later wordt de zoon van de weduwe uit de dood opgewekt

⁴² Koet, *Five Studies*, 44.

⁴³ In 1 Kon. 18,1 wordt over het derde jaar van de droogte ten tijde van Elia gesproken. De tijdsduur van drieënhalf jaar zoals door Lucas vermeld (vgl. Jakobus 5,17) is niet terug te vinden in 1 Koningen, maar is mogelijkwerwijs ontleend aan de Joodse traditie waarin men rekende met een half jaar aan het begin en drie volle jaren daaropvolgend (J. van Bruggen, *Lucas*, 127). In deze traditie is de duur van de droogte gelijkgesteld aan de lengte van een periode van verdrukking in de apocalyptiek (Dan. 7,25; 12,7; Openb. 11,2; 12,6; 12,14). Zie ook Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 535-536.

⁴⁴ Terwijl de Griekse brontekst de stad Sarepta noemt, in navolging van de Septuaginta, heeft de stad in 1 Kon. 17,9-10 de naam Sarefat (סַרְפָּט). De stad heet tegenwoordig Sarafand en ligt 13 km ten zuiden van Sidon (A.S. van der Woude ed., *Bijbels Handboek*, deel IIa, Kampen: Kok, 2004, 222).

(1 Kon. 17,17-24). Het doet de weduwe tot de erkenning komen dat Elia door God gezonden is en werkelijk namens God spreekt (1 Kon. 17,24).

Wanneer de rol van Elia in 1 en 2 Koningen in het algemeen moet worden beschreven, kan worden gesteld dat hij als profeet bemiddelde in het herstel van het verbond tussen Israël en de HEER.⁴⁵ Vooral de gebeurtenis op de berg Karmel, waar de Israëlieten de Heer weer als hun God erkennen en alle profeten van Baäl worden gedood (1 Kon. 18,20-40), maakt dit duidelijk. Het verhaal over de weduwe in Sarefat laat zien dat er buiten de landsgrenzen van Israël ook kennis van God aanwezig is. Dankzij het onderdak bij de weduwe blijft Elia tijdens de hongersnood in leven en kan hij terugkeren naar Israël om het verbond tussen de HEER en Israël te herstellen.

Elisa en Naäman

De verhalen over Elia en Elisa in 1 en 2 Koningen tonen veel overeenkomsten. Ook Elisa zorgt bij een weduwe voor een vermenigvuldiging van olie (2 Kon. 4,1-7) en wekt een jongen op uit de dood (2 Kon. 4,8-37). In het verhaal waarnaar Lucas 4,27 verwijst, is opnieuw sprake van een koning die doet wat kwaad was in de ogen van de HEER (2 Kon. 3,2) en een heiden die tot de erkenning komt dat er behalve de God van Israël geen God bestaat (2 Kon. 5,15). Naäman, een legeroverste van de koning van Syrië, is melaats (2 Kon. 5,1). Op advies van een gevangene genomen meisje uit Israël gaat hij op zoek naar de profeet in Samaria (2 Kon. 5,2-5). Joram, de koning van Israël, weet er geen raad mee, maar Elisa laat Naäman bij zich komen (2 Kon. 5,6-9). Elisa laat middels een bode aan Naäman berichten dat hij zich zevenmaal in de Jordaan moet wassen (2 Kon. 5,10). Na aanvankelijke weigering dompelt Naäman zich toch zevenmaal onder en is genezen (2 Kon. 11-14).

Hoewel Elisa als wonderdoener is beschreven, is het wonder vooral een les voor de koning van Israël. De koning van Israël moet ondervinden dat er een profeet in Israël is (2 Kon. 5,8). Een heiden maakt duidelijk dat er een God in Israël is (2 Kon. 5,15) en dat Elisa zijn profeet is.

In de verhalen over Elia en Elisa waarnaar Lucas 4,25-27 verwijst gaat het derhalve om de tegenstelling tussen een koning van Israël die de God van Israël niet kent en een heiden die de God van Israël wel kent.⁴⁶ Elia en Elisa worden gezonden naar de heidenen met als doel (de koning van) Israël tot inkeer te brengen.

2. Elia en Elisa in Lucas

De door de profeten Elia en Elisa verrichte wonderen tonen opvallende overeenkomsten met de wonderen van Jezus. Zo hebben zowel Elia en Elisa als Jezus zieken genezen, doden opgewekt en eten vermenigvuldigd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel wonderen in de evangeliën doen denken aan de wonderen van Elia en Elisa. Vooral Lucas heeft hier de nodige aandacht aan besteed. Behalve in Lucas 4,25-27 is er in Lucas vaker sprake van intertekstuele verwijzingen naar Elia⁴⁷ en Elisa. In dit hoofdstuk worden enkele gedeeltes uit Lucas besproken waarin er sprake is van een verwijzing naar een Elia- en/of Elisa-verhaal. Hierbij zal voornamelijk aandacht worden besteed aan de rol van Elia en Elisa in vergelijking

⁴⁵ Koet, *Five Studies*, 46.

⁴⁶ Uit de verhalen kan mijns inziens niet afgeleid worden dat God het volk Israël verwerpt en in plaats daarvan zich tot de heidenen wendt, zoals sommigen (bijv. Hill, 'The Rejection of Jesus at Nazareth', 170) menen. Koet (*Five Studies*, 47) en Poirier (J.C. Poirier, 'Jesus as an Elijanic Figure in Luke 4:16-30', *The Catholic Biblical Quarterly*, 69 (2007), 363) zijn eveneens van mening dat een dergelijke conclusie niet juist is.

⁴⁷ In de literatuur (bijv. J.S. Croatto, 'Jesus, Prophet like Elijah, and Prophet-Teacher like Moses in Luke-Acts', *Journal of Biblical Literature*, 124/3 (2005), 454) wordt wel onderscheid gemaakt tussen Elia als profeet en genezer en Elia redivivus. Elia als profeet en genezer, ook wel de Elia van de deuteronomistische cyclus (1 Kon. 17,2 - 2 Kon. 2) genoemd, toont in de synopsis opvallende overeenkomsten met Jezus. Elia redivivus wordt bijvoorbeeld genoemd in Mal. 3,1 en 23 en lijkt in de synopsis veel op Johannes de Doper (1,17; 1,76; 7,27).

met Jezus. De diverse verwijzingen naar de eschatologische rol van Elia en het verband tussen Johannes de Doper en Elia zullen niet ter sprake komen.⁴⁸

Lucas 7,11-17

Een duidelijk voorbeeld van een intertekstuele verwijzing naar Elia en Elisa is Lucas' verhaal over de opwekking van de zoon van een weduwe uit Naïn (7,11-17).⁴⁹ Het doet onmiddellijk denken aan het verhaal waarin Elia de zoon van de weduwe in Sarefat opwekt uit de dood (1 Kon. 17,17-24) en, hoewel in mindere mate, het verhaal waarin Elisa de zoon van de vrouw uit Sunem tot leven wekt (2 Kon. 4,25-37). Deze verhalen behoren tot dezelfde tekstsoort, namelijk een dodenopwekking. Daarnaast zijn er opvallende overeenkomsten. Zo is de gestorvene in beide verhalen de enige zoon van een weduwe. Verder hebben de verhalen met elkaar gemeen dat de tot leven gewekte jongen aan zijn moeder teruggegeven wordt. In de weergave van 1 Kon. 17,23 in de Septuaginta staan zelfs letterlijk dezelfde woorden als in Lucas: 'en hij gaf hem aan zijn moeder'.⁵⁰ Dit alles toont aan dat Lucas onmiskenbaar gebruik heeft gemaakt van de verhalen over Elia en Elisa. Er dan ook gerust gesteld worden dat de reactie van de menigte, namelijk dat Jezus een groot profeet is (7,16), betekent dat Jezus hier in de lijn van Elia en Elisa is geplaatst door Lucas.⁵¹

Lucas 7,36-50

Een andere verwijzing naar Elisa is te vinden in Lucas' verhaal over de zondige vrouw die Jezus zalft met olie in het huis van Simon de Farizeeër tijdens een maaltijd waarvoor Jezus door Simon is uitgenodigd (7,36-50). Ondanks de vele verschillen zijn er parallellen te ontdekken met twee verhalen over vrouwen in 2 Kon. 4,1-37. In het eerste verhaal is er sprake van een vrouw die haar schulden niet meer kan betalen en waarbij door instructie van Elisa één kruikje olie leidt tot vele kruiken en kannen olie, zodat de vrouw daarmee haar schulden kan afbetalen (2 Kon. 4, 1-7). De Sunamitische vrouw uit het tweede verhaal nodigt Elisa uit in haar huis om te eten en ontvangt in ruil voor haar blijvende gastvrijheid een zoon die door Elisa later uit de dood wordt opgewekt (2 Kon. 4, 8-37). Volgens Brodie zou Lucas de teksten aangepast en gechristianiseerd hebben. De beschreven handelingen en ideeën, vooral met betrekking tot schuld en nieuw leven, zijn meer op het innerlijk gericht. Zo gaat het bij Lukas niet meer over het aflossen van een financiële schuld maar om de vergeving van zonden.⁵²

Mijns inziens is deze these niet zozeer het gevolg van de vergelijking van deze specifieke verhalen, maar vloeit deze veelmeer voort uit de Brodie's theorie dat de allereerste versie van Lucas en Handelingen, het zogenaamde Proto-Lucas, veelvuldig gebruik gemaakt heeft van Oud-Testamentische teksten, waaronder de Elia en Elisa-verhalen.⁵³ Het is gezien de aanwezige parallellen niet uit te sluiten dat Lucas bij het schrijven van zijn verhaal over de zondige vrouw de betreffende verhalen over Elia en Elisa heeft gebruikt, maar het is mijns inziens twijfelachtig of Lucas heeft bedoeld dat de lezers dit zouden opmerken. De overeenkomsten komen veelal pas aan het licht bij zeer nauwkeurige vergelijking van de verhalen. Indien Lucas wilde dat zijn lezers een verband zouden leggen met de verhalen over Elia en Elisa waren de overeenkomsten meer opvallend aanwezig geweest.

⁴⁸ Zie bijv. Lucas 1,17. Over het verband tussen de Johannes de Doper en Elia in Lucas, zie bijv. Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 326-327.

⁴⁹ Dit verhaal volgt op het verhaal over de genezing van de slaaf van de centurio (7,1-10). Brodie (T.L. Brodie, *The Birthing of the New Testament; The Intertextual Development of the New Testament Writings*, Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2004, 294-301) ziet in dit verhaal een parallel met 1 Kon. 17,1-16. Ook wordt door sommigen (Crockett, p. 182; C.A. Evans, 'Luke's Use of the Elijah-Eliasha Narratives and the Ethic of Election', *Journal of Biblical Literature*, 106/1 (1987), 80) verband gelegd met de genezing van Naäman, een Syrische bevelhebber (2 Kon. 5,1-14). De parallellen zijn mijns inziens niet afwezig, maar ook niet zodanig sterk dat hieraan uitgebreid aandacht besteed moet worden.

⁵⁰ In het Grieks: 'καὶ ἔδωκεν αὐτὸν τῇ μητρὶ αὐτοῦ'.

⁵¹ Zie ook W. Weren, *Vensters op Jezus*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1999, 157; Brodie, *The Birthing of the New Testament*, 302-311.

⁵² Brodie, *The Birthing of the New Testament*, 325-338; Croatto, 'Jesus, Prophet like Elijah', 456.

⁵³ Zie Brodie, *The Birthing of the New Testament*, 90-91.

Lucas 9,51-56

Een Lucas-verhaal waarin het verband met een Elia-verhaal veel prominenter aanwezig is, betreft het verhaal over de discipelen die Jezus vragen of zij vuur uit de hemel moeten afroepen om de Samaritanen die Jezus niet willen ontvangen te verteren (9,51-56). Het verhaal herinnert de lezers onmiskenbaar aan het verhaal over Elia die tot tweemaal toe vuur uit de hemel afriep dat twee bevelhebbers met elk vijftig man verteerde (2 Kon. 1). Het feit dat een aantal handschriften in vers 54 toevoegt 'zoals ook Elia gedaan heeft' bevestigt de sterke overeenkomsten tussen de beide verhalen. Opmerkelijk is alleen dat Jezus hier nu juist niet het voorbeeld van Elia volgt. Jezus reageert namelijk afwijzend op de vraag van zijn discipelen en bestraft hen zelfs. In tegenstelling tot het verhaal over de jongeling van Naïn, handelt Jezus hier dus niet in de lijn van Elia. Het verband met het verhaal over Elia wordt hierdoor juist sterker. Lucas bevestigt niet slechts het oude verhaal over Elia, maar voegt een nieuw en afwijkend element toe.⁵⁴

Lucas 9,57-62

Aansluitend hierop vertelt Lucas het verhaal over het volgen van Jezus en het achterlaten van familie en bezit (9,57-62). Het afscheid nemen van familie en bezit is ook aan de orde in het verhaal waarin Elisa Elia gaat volgen (1 Kon. 19,19-21). Het verschil is echter dat Elia aan Elisa alle ruimte laat om eerst afscheid te nemen. Jezus daarentegen antwoordt op de vraag of het toegestaan is om eerst afscheid te nemen van familie en huisgenoten alvorens Jezus te volgen, dat zo iemand niet geschikt is voor het koninkrijk van God. Hier is derhalve opnieuw sprake van een Lucas-verhaal met een duidelijk parallel verhaal over Elia en Elisa, maar ook hier handelt Jezus duidelijk niet in de lijn van deze profeten. Het duidelijke verband tussen de verhalen blijft hiermee echter overeind staan.

Woordgebruik

Naast parallele verhalen zijn er ook bepaalde woorden uit de verhalen over Elia en Elisa die regelmatig in Lucas worden gebruikt.⁵⁵ In het centrale gedeelte van Lucas (9,51-19,44) wordt de nadruk gelegd op Jezus' reis naar Jeruzalem. Lucas noemt het Jezus' opgang (αναλημψις) naar Jeruzalem (9,51a; 19,28). Ook bij Jezus' hemelvaart (Hand. 1,11) gebruikt Lucas dit werkwoord (αναλαμβάνω). Opmerkelijk is dat in de Septuaginta hetzelfde werkwoord wordt gebruikt om Elia's hemelvaart te beschrijven (2 Kon. 2, 9-10-11). Verder zegt Elia even voor zijn hemelvaart meerdere malen tot Elisa: 'blijf jij hier' (LXX: καθου) (2 Kon. 2,2-4-6). Jezus gebruikt hetzelfde werkwoord (καθισατε) als hij kort voor zijn hemelvaart tot zijn discipelen zegt dat zij in Jeruzalem moeten blijven (Luc. 24,49). Intertekstuele verwijzingen naar Elia- en Elisa-verhalen beperken zich derhalve niet slechts tot enkele Lucas-verhalen, maar lijken door het hele Lucas-evangelie verweven te zijn.

Profetische traditie

Middels de intertekstuele verwijzingen naar Elia- en Elisa-verhalen, waarvan er hierboven een aantal zijn genoemd, wil Lucas kennelijk de nadruk leggen op het feit dat Jezus als profeet in de traditie van Elia en Elisa staat.⁵⁶

Het ligt dan ook voor de hand dat Lucas middels de verwijzingen naar Elia en Elisa in Lucas 4,25-27 Jezus in de lijn van Elia en Elisa stelt. In de verhalen van Elia en Elisa waarnaar verwezen wordt, gaat het over de vermenigvuldiging van meel en olie en de

⁵⁴ Weren (*Vensters op Jezus*, 151) merkt in dit kader op: 'In het geval van een mechanische herhaling is de intertekstuele relatie uiterst zwak. De connectie is intensief wanneer de teksten van elkaar afwijkende beweringen doen over een zaak die ze allebei aan de orde stellen'.

⁵⁵ Hierna genoemde voorbeelden zijn ontleend aan Croatto, 'Jesus, Prophet like Elijah', 456-458.

⁵⁶ Volgens Croatto ('Jesus, Prophet like Elijah', 452) ontwikkelt Lucas een profetische dimensie in zijn evangelie in tegenstelling tot de messiaanse dimensie die vooral in Handelingen naar voren komt. In Lukas zijn wel diverse personen die Jezus de Messias noemen, maar Jezus verbiedt hen hierover met anderen te spreken (4,14; 9,21). Lukas legt in plaats daarvan de nadruk op het lijden, de dood en opstanding van Jezus (9,22). Jezus is vooral de Mensenzoon, de lijdende Knecht uit Jesaja 53.

dodenopwekking van de zoon van de weduwe en de genezing van Naäman. Dit soort wonderen zal Jezus ook in het vervolg van Lucas verrichten. Het verhaal uit Lucas 4,16-30 laat hier haar programmatisch karakter zien.

In Lucas 4,16-30 is ook op andere wijze aandacht geschonken aan het profeet-zijn van Jezus. Zo leest Jezus uit de boekrol van de profeet Jesaja waarin gesproken wordt over een gezalfde die op diverse wijzen aan armen het evangelie verkondigt (vs 17-19). Zo worden de ogen van blinden geopend, worden gevangenen vrijgelaten en krijgen onderdrukten vrijheid. Het is een beschrijving van de werkzaamheden van een profeet. Een mogelijk verband tussen de gezalfde, zoals genoemd in het citaat, en Elia en Elisa wordt hieronder in hoofdstuk 3 uiteengezet.

Jezus laat het vervolgens niet het voorlezen uit de profetie van Jesaja, maar stelt dat deze profetie 'heden' in vervulling is gegaan (vs 21). Jezus zegt van zichzelf derhalve dat hij de profeet is, waarover in het geciteerde gedeelte uit de profetie gesproken wordt.

Verder zegt Jezus nog dat geen profeet welkom heil brengt in zijn eigen vaderstad (vs 24). Gezien de woedende reactie van de toehoorders (vs 28-30), heeft ook dit spreekwoord duidelijk betrekking op Jezus zelf. Dat het optreden van Jezus uitloopt op een conflict, is overigens geen vreemde reactie op het optreden van een profeet. Naar de boodschap van profeten werd namelijk over het algemeen niet geluisterd. Integendeel, veel profeten in het Oude Testament kwamen op gewelddadige wijze aan hun einde omdat men hun boodschap niet langer kon aanhoren.

Verkiezing

Naast het feit dat de verwijzingen naar Elia- en Elisa-verhalen wijzen op de profetische dimensie van Jezus, is er ook een ander punt dat in het kader van de verwijzingen de aandacht verdient. Opmerkelijk is dat in de parallelverhalen over Elia en Elisa telkens het thema van de verkiezing intrinsiek aanwezig is.⁵⁷ Dit komt het duidelijkst naar voren in de verhalen waarin de verwijzing naar Elia en Elisa het meest opvallend is (7,11-17; 9,51-56; 9,57-62) Bij de verkiezing gaat het om de vraag naar welke mensen Gods voorkeur uitgaat en hoe God met hen en met degenen die niet verkozen zijn omgaat.

Zo ontfermt Jezus zich over een weduwe die wat haar toekomst betreft afhankelijk was van haar zoon en juist deze zoon verliest aan de dood (7,11-17). Ook de Samaritanen die al generaties lang door de Joden werden gehaat, vinden bij Jezus genade (9,51-56). Verder heeft Jezus aangegeven wie niet geschikt zijn voor zijn koninkrijk, namelijk degenen die niet bereid zijn hem te volgen zonder afscheid te nemen van familie en bezit (9,57-62). Hiermee wordt wellicht reeds geanticipeerd op de zelfzuchtige Farizeeën (16,14-15; 18,9-14) en de rijke jongeling (18,18-30) die Jezus terecht wijst. Zij zijn staan zichzelf in de weg wanneer het gaat om het heil van God.

Het thema van de verkiezing werpt ook nieuw licht op de verwijzingen naar Elia en Elisa in Lucas 4,25-27. Zo is ook hier sprake van een hulpbehoevende weduwe en een melaatse Naäman die door Elia respectievelijk Elisa worden geholpen. Veel belangrijker is echter de genoemde tegenstelling tussen het volk Israël en de heidenen. In Jezus' tijd en in het bijzonder in de Qumran-gemeenschap heerste namelijk de opvatting dat Gods wraak zich in de eindtijd zal richten op de vijanden van Israël, terwijl Gods zegen zal rusten op Israël.⁵⁸

⁵⁷ Evans ('Luke's Use of the Elijah-Elisha Narratives', 75-77) stelt twee lijnen bij elkaar te brengen, namelijk de lijn dat Lucas in zijn centrale gedeelte (9,51-18,14) gebruik heeft gemaakt van Deuteronomium 1-26 (C.F. Evans, 'The Central Section of St. Luke's Gospel', in *Studies in the Gospels: Essays in Memory of R.H. Lightfoot*, D.E. Nineham e.d., Oxford: Blackwell 1955, 37-53) en de lijn dat grote delen van Koningen door Lucas zijn gebruikt (Brodie, *The Birthing of the New Testament*, 90-91). Sanders (J.A. Sanders, 'The Ethic of Election in Luke's Great Banquet Parable' in *Essays in Old Testament Ethics*, J.L. Crenshaw & J.T. Willis, New York: Ktav, 1974) heeft aangetoond dat in het centrale gedeelte van Lucas, evenals in Deuteronomium, het thema van de verkiezing centraal staat. Evans vult aan dat ook in parallelle verhalen over Elia en Elisa, zoals vermeld in Lucas, ook het thema van de verkiezing aan de orde komt.

⁵⁸ Evans, 'Luke's Use of the Elijah-Elisha Narratives', 78; Sanders, 'The Ethic of Election', 94-97. Nielsen (*Evangelie naar Lucas*, 134) spreekt over een 'zeker nationaal joods particularisme dat tegenover het universalisme van de vrije genade van God, zoals deze door Jezus in het evangelie wordt aangeboden' staat. In

Door te verwijzen naar de verhalen over Elia en de weduwe uit Sarepta alsmede Elisa en Naäman, een Syrische legeroverste, geeft Jezus aan een ander standpunt in te nemen. De zegen van God is niet beperkt tot het volk Israël. Ook heidenen delen erin.

3. Elia en Elisa en het citaat uit Jesaja

Zoals eerder vermeld, staat in Lucas 4,16-30 het profeet-zijn van Jezus centraal, hetgeen ondermeer blijkt in het voorgelezen gedeelte uit de profetie van Jesaja waarin gesproken wordt over het werk van een profeet, namelijk het verkondigen van het evangelie aan de armen. De persoon noemt zich in de profetie een gezalfde. De vraag is of de profeten Elia en Elisa iets gemeen hebben met de gezalfde uit Jesaja 61,1-2. Wie is de gezalfde uit Jesaja 61,1-2 op het moment dat Lucas 4,16-30 werd geschreven? Met andere woorden: hoe werd deze profetie in de joodse traditie verstaan ten tijde dat het Lucas-evangelie vorm begon te krijgen?

Elia en Elisa als priester

Om te beginnen is het opmerkelijk dat in het citaat uit Jesaja de profeet is gezalfd, terwijl het in de joodse traditie niet gebruikelijk was dat profeten werden gezalfd.⁵⁹ Alleen priesters en koningen werden normaliter gezalfd.⁶⁰ Er is echter één profeet waarvan in het Oude Testament is vermeld dat hij is gezalfd, namelijk Elisa. Elia krijgt namelijk van God de opdracht om Elisa als zijn opvolger te zalven (1 Kon. 19,16). Van Elia is niet bekend dat hij is gezalfd, maar omdat hij zijn opvolger moet zalven, is het mogelijk dat verondersteld werd dat ook Elia is gezalfd.⁶¹ Dit leidt echter tot de vraag of Elia en Elisa priesters waren, nu zij blijkbaar gezalfd zijn.

Poirier heeft diverse argumenten aangedragen die een bevestigend antwoord op deze vraag ondersteunen. Zo heeft Elia zelf een offer op de berg Karmel gebracht om het volk te laten zien wie er God was: de HEER of Baäl (1 Kon. 18,20-40). Ook in Jesaja 61, waaruit Jezus in de synagoge van Nazaret voornamelijk citeert, wordt gesproken over priesters: 'en jullie worden priester van de Heer genoemd' (Jes. 61,6). Enkele handschriften verwijzen ook naar een priester in vers 10.⁶² Daar is evenals in de eerste verzen van Jesaja 61 de ik-figuur, de gezalfde, aan het woord.

Verder wordt Elia in diverse rabbijnse geschriften en geschriften uit de Tweede Tempelperiode geassocieerd met een priesterlijke messias.⁶³ Zo heeft de Qumran-gemeenschap uitgezien naar de terugkeer van Elia als priesterlijke messias. De daden van de gezalfde figuur uit Jesaja 61 zijn namelijk ook in enkele Qumran-geschriften vermeld. In deze geschriften worden de daden van de gezalfde in verband gebracht met Maleachi 3,23 waarin gesproken wordt over de terugkeer van Elia. Volgens Poirier kan hieruit afgeleid worden dat de Qumran-gemeenschap Elia beschouwde als de gezalfde figuur uit Jesaja 61. En dan niet Elia als profeet, maar als priesterlijke messias.

Gezien bovengenoemde argumenten is het goed mogelijk dat de door Lucas gebruikte bronnen met de gezalfde uit Jesaja 61 Elia (en Elisa⁶⁴) bedoeld hebben.

dit kader wordt wel gesuggereerd dat Jezus bewust de woorden 'en de dag van de wraak van onze God' (Jes. 61,2) heeft weggelaten, aldus Nielsen.

⁵⁹ Aldus Poirier, 'Jesus as an Elijianic Figure', 353. Fitzmyer (*The Gospel According to Luke*, 529-530) merkt evenwel op dat het idee van profeten als gezalfde dienaren van God wel voorkomt in het latere voor-christelijke Palestijnse jodendom, waaronder in de Qumran-geschriften.

⁶⁰ Poirier, 'Jesus as an Elijianic Figure', 353; Van Bruggen, *Lucas*, 124.

⁶¹ Poirier, 'Jesus as an Elijianic Figure', 353.

⁶² 1QIsa^a ('hij heeft mij bekleed met het kleed van gerechtigheid, zoals een bruidegom, zoals een priester met een kroon') en MT ('zoals een bruidegom zich met een priesterlijk sieraad versiert').

⁶³ Poirier, 'Jesus as an Elijianic Figure', 355.

⁶⁴ Wanneer bij de gezalfde gedacht wordt aan een persoon werkend in de geest en kracht van Elia, mag ook Elisa genoemd worden (Poirier, 'Jesus as an Elijianic Figure', 360).

Lucas 7,22

Tevens is in dit kader de tekst uit Lucas 7,22 van belang.⁶⁵ Hierin weerklinkt de tekst uit Jesaja 61,1-2. Opvallend is echter dat hier ook het 'opwekken van doden' en 'genezen van melaatsen' zijn genoemd. Deze daden komen niet voor in de profetie van Jesaja, maar zijn beide wel op Elia ('het opwekken van doden' in 1 Kon. 17,17-24) en Elisa ('het opwekken van doden' in 2 Kon. 4,18-37 en 'het genezen van melaatsen' in 2 Kon. 5) terug te voeren.⁶⁶ Ook dit bevestigt dat Lucas bij de gezalfde uit Jesaja 61,1-2 kennelijk aan Elia en Elisa gedacht moet hebben.

Jesaja en de heidenen

Evenals in de verwijzingen naar Elia en Elisa spelen de heidenen een rol in het citaat uit de profetie van Jesaja. Hoewel de profeet Jesaja evenals Elia en Elisa voornamelijk gezonden was naar het volk Israël, komen ook de heidenen indirect ter sprake in Jesaja 61,1-3. Jesaja 61,1-3 is namelijk een verwijzing naar de knecht van God, zoals vermeld in Jesaja 42 en 49. Het is in laatstgenoemde hoofdstukken dat is vermeld dat het herstel van Israël gepaard zal gaan met redding voor de heidenen (42,6; 49,6). Ook op dit punt tonen de verwijzingen naar Elia en Elisa in de verzen 25-27 overeenkomst met het citaat uit Jesaja.

In dit hoofdstuk is gebleken dat de profeten Elia en Elisa een nog grotere rol spelen in Lucas 4,16-30. Naast de verwijzingen naar Elia en Elisa in de verzen 25-27, spelen de profeten ook impliciet een rol in het citaat uit Jesaja. De verzen 25-27 staan derhalve niet op zichzelf, maar passen heel goed in het geheel van het verhaal.

⁶⁵ Evans ('Luke's Use of the Elijah-Eliasha Narratives', 80) merkt over Luc 7,22 op dat het daar genoemde 'opwekken van doden' het verhaal over de opwekking van de jongeling uit Naïn (7,1-17) verbindt met het programmatische optreden van Jezus in de synagoge van Nazaret (4,16-30).

⁶⁶ Het is opvallend dat in Lucas 4,25-27 precies naar deze daden van de gezalfde, zoals ook door Elia en Elisa verricht, wordt verwezen. Ook dit toont het nauwe verband tussen de gezalfde uit Jesaja 61,1-2 en de verwijzingen naar Elia en Elisa aan.

Conclusie

In het voorgaande is de rol van Elia en Elisa in de Oud-Testamentische teksten, het Lucas-evangelie en het citaat uit de profetie van Jesaja onderzocht. Wat de betekenis voor de verwijzingen naar Elia en Elisa in Lucas 4,25-27 betreft, kan hieruit het volgende worden geconcludeerd.

Duidelijk is geworden dat de verwijzingen naar Elia en Elisa-verhalen in Luc 4,25-27 in diverse opzichten niet op zichzelf staan. Niet alleen de Oud-Testamentische verhalen, maar ook het geheel van het Lucas-evangelie alsmede het citaat uit Jesaja hebben alles met de verwijzingen te maken.

Om te beginnen zijn de verwijzingen een onderdeel van Jezus' reactie op het verzoek van de toehoorders om evenals in Kafarnaüm wonderen te doen. Als inwoners van Nazaret, de vaderstad van Jezus, verwachten zij dat Jezus zich eerst en vooral tot hen richt. Jezus citeert vervolgens het spreekwoord 'geen profeet brengt heil in zijn vaderstad'. De verwijzingen naar Elia en Elisa maken duidelijk wat Jezus met dit spreekwoord bedoelt.

Jezus verwijst niet naar twee willekeurige profeten. Elia en Elisa spelen namelijk ook in het geheel van het Lucas-evangelie een niet onbelangrijke rol. Door te verwijzen naar Elia en Elisa-verhalen plaatst Lucas Jezus in de lijn van de profeten Elia en Elisa. Jezus' citaat uit de profetie van Jesaja is hiervan een duidelijke bevestiging. Met de gezalfde persoon waarvan in het citaat sprake is, kan namelijk heel goed Elia (en Elisa) zijn bedoeld. Uit het Oude Testament maar vooral uit rabbijnse geschriften en geschriften uit de Tweede Tempelperiode blijkt dat Elia en Elisa als priester dan wel priesterlijke messias werden beschouwd. Nu Jezus aangeeft dat het citaat uit de profetie van Jesaja 'heden' in vervulling is gegaan en daarmee zichzelf gelijkstelt aan de gezalfde persoon, maakt Jezus duidelijk dat hij in lijn met Elia en Elisa staat.

Kenmerkend voor de verhalen waarin Lucas verwijst naar Elia- en Elisa-verhalen is dat telkens het thema van de verkiezing aan de orde is. Jezus verkondigt het evangelie aan de 'armen', zoals aan de weduwe waarvan de enige zoon is gestorven, aan de door de Joden gehate Samaritanen, maar niet aan de zelfzuchtige Farizeeën en een rijke jongeling. Ook in het verhaal over Elia en Elia waarnaar wordt verwezen in Lucas 4,25-27 is er sprake van 'armen', namelijk een hulpbehoevende weduwe en een melaatse Naäman waaraan Elia respectievelijk Elisa hulp bieden. Opvallend is echter dat zowel de weduwe als Naäman heidenen zijn. Ondanks het feit dat het volk Israël destijds veel weduwen en melaatsen kende, werden alleen de weduwe uit Sarepta en Naäman de Syriër geholpen.

De Oud-Testamentische verhalen over Elia en Elisa sluiten uit dat Jezus hiermee bedoelt zijn eigen volk Israël ter zijde te schuiven. In deze verhalen is de tegenstelling tussen het volk Israël enerzijds en de weduwe en Naäman anderzijds juist bedoeld om het volk Israël tot inkeer te brengen. De door Elia verrichte wonderen bij de weduwe in Sarepta waren uiteraard in het voordeel van de weduwe, maar zij dienden ertoe dat middels Elia het verbond tussen God en Israël weer hersteld zou worden. Evenzo is de genezing van Naäman bedoeld als een les voor (de koning van) Israël om terug te keren tot de levende God van Israël. De verhalen bedoelen niet te zeggen dat God zijn eigen volk afschrijft en in plaats daarvan zich tot de heidenen wendt.

Zo is Jezus boodschap' aan de aanwezigen in de synagoge van Nazaret evenmin dat de inwoners van zijn vaderstad⁶⁷ van Gods heil zijn uitgesloten en zijn wonderen slechts bedoeld zijn voor de inwoners van andere plaatsen zoals Kafarnaüm. Jezus wil echter duidelijk maken dat hij niet is gezonden tot meerdere eer van de inwoners van zijn eigen

⁶⁷ Zoals in voetnoot 14 vermeld, is 'vaderland' een andere mogelijke vertaling van het Griekse woord. Hetgeen Jezus zegt over zijn vaderstad in verhouding tot andere steden kan daarom wellicht ook betrokken worden op de verhouding tussen Israël en de heidenen.

vaderstad. Het gaat erom dat mensen, Israëlieten en heidenen alsmede inwoners van Nazaret en inwoners van Kafarnaüm, tot inkeer komen en Jezus als de zoon van God erkennen, zoals de weduwe en Naäman de God van Israël als de levende God beleden en erkenden dat Elia en Elisa door God gezonden profeten waren. Ook de inwoners van Nazaret moeten inzien dat Jezus aan 'armen' het evangelie verkondigt en dat dit bekering vraagt. Zij kunnen niet zichzelf blijven en claimen dat Jezus als grote wonderdoener één van hen is. Jezus is niet slechts de zoon van Jozef, maar vooral de zoon van God.

Literatuurlijst

- Barbaglio, G., 'Jesus: a Healer in a World of Healers – Part 1', *Cibertheologia – Journal of Theology & Culture*, Ano II, n. 10, 24-35.
- Bovon, F., *Das Evangelium nach Lukas (Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament)*, Zürich: Benziner Verlag, 1989.
- Brodie, T.L., *The Birthing of the New Testament; The Intertextual Development of the New Testament Writings*, Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2004.
- Bruggen, J. van, *Christus op aarde (Commentaar op het Nieuwe Testament)*, Kampen: Kok, 1987.
- Bruggen, J. van, *Lucas; het evangelie als voorgeschiedenis (Commentaar op het Nieuwe Testament)*, Kampen: Kok, 1996.
- Croatto, J.S., 'Jesus, Prophet like Elijah, and Prophet-Teacher like Moses in Luke-Acts', *Journal of Biblical Literature* 124/3 (2005), 451-465.
- Crockett, L.C., 'Luke 4:25-27 and Jewish-Gentile Relations in Luke-Acts', *Journal of Biblical Literature* vol. 88 no. 2 (1969), 177-183
- Ehrman, B.D., *The New Testament; a Historical Introduction tot the Early Christian Writers*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Evans, C.A., 'Luke's Use of the Elijah-Eliasha Narratives and the Ethic of Election', *Journal of Biblical Literature* 106/1 (1987), 75-83.
- Evans, C.F., 'The Central Section of St. Luke's Gospel', in *Studies in the Gospels: Essays in Memory of R.H. Lightfoot*, D.E. Nineham (ed.), Oxford: Blackwell 1955, 37-53.
- Fitzmyer, J.A., *The Gospel According to Luke (The Anchor Bible)*, New York: Doubleday, 1981.
- Green, J.B., *The Gospel of Luke (The New International Commentary on the New Testament)*, Grand-Rapids: Eerdmans, 1997.
- Hill, D. 'The Rejection of Jesus at Nazareth', *Novum Testamentum*, vol. 13, fasc. 3 (1971), 161-180.
- Jeremias, J., *Jesus Promise to the Nations*, SBT 24, Naperville: Allenson, 1958, 44-46.
- Koet, B.J. *Five Studies on Interpretation of Scripture in Luke-Acts*, Leuven: Uitgeverij Peeters, 1989.
- Mulder, H. *Lucas: een praktische bijbelverklaring, deel I (Tekst & Toelichting)*, Kampen: Kok, 1985.
- Nielsen, J.T., *Evangelie naar Lucas I (Prediking van het Nieuwe Testament)*, Nijkerk: G.F. Callenbach B.V., 1979.
- Nolland, J., 'Classical and Rabbinic Parallels to "Physician, Heal Yourself" (LK. IV,23)', *Novum Testamentum*, vol. 21, fasc. 3 (1979), 193-209.
- Noorda, S.J., *Historia Vitae Magistra; een beoordeling van de geschiedenis van de uitleg van Lucas 4,16-30 als bijdrage aan de hermeneutische discussie*, Amsterdam: VU Uitgeverij, 1989.
- Poirier, J.C., 'Jesus as an Elijanic Figure in Luke 4:16-30', *The Catholic Biblical Quarterly*, 69 (2007), 349-363.
- Sanders, J.A., 'The Ethic of Election in Luke's Great Banquet Parable' in *Essays in Old Testament Ethics*, J.L. Crenshaw & J.T. Willis (eds.), New York: Ktav, 1974.
- Segbroeck, F. van, *Het Nieuwe Testament leren lezen*, Leuven: Uitgeverij Acco, 2005.
- Theissen, G., & Merz, A., *The historical Jesus; a comprehensive guide*, Minneapolis: Fortress Press 1998, 281-304.
- Weren, W., *Vensters op Jezus*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1999.
- Woude, A.S. van der (ed.), *Bijbels Handboek, deel IIa*, Kampen: Kok, 2004.